

УДК 347.191

Володимир Кочин,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник відділу проблем приватного права
НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Стаття присвячена проблемам визначення правової сутності юридичної особи як учасника правових відносин. Акцентується увага на функціях, ознаках юридичної особи, а також умовах їх участі у цивільних відносинах. Особливо розглядаються можливості поширення правосуб'єктності юридичних осіб на публічні відносини.

Ключові слова: юридична особа, юридична особистість, субстрат, організаційно-правова форма.

Юридична особа як правова категорія є сформованим та сприйнятим законодавством явищем. Так, ст. 80 ЦК України визначає це поняття як організацію, створену та зареєстровану у встановленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю та можливістю бути позивачем та відповідачем у суді. Запропоноване законодавцем визначення, на наш погляд, все ж не ставить крапку у розумінні однієї з найскладніших проблем у теоретичній юриспруденції — сутності юридичної особи, адже наведені у ЦК України ознаки створюють лише основу для нормативно-правового регулювання цивільного статусу юридичних осіб.

Основою для розуміння правової сутності юридичної особи наприкінці XIX ст. стала праця Л. Л. Гервагена «Розвиток вчення про юридичну особу» (1888 р.) [1], в якій проводиться періодизація уявлень про досліджуваного учасника правових відносин, що зводиться до теорій: висунутих до Савінії (грецька філософія; римська філософія; християнська теологія та середні віки); та теорій, починаючи від Савінії (теорія уособлення; теорія безсуб'єктності; теорія реальності; теорія фікції). До запропонованої Савінії теорії важко було говорити про існування юридичної особи як учасника цивільних відносин, однак нехтування надбанням римського права може призвести до помилковості розуміння цього інституту. В. Б. Єльяшевич зауважував, що сучасне право не тільки сприйняло форму юридичної особи, а й ще сильніше

відтінило основний її характер, підводячи під неї більш широке коло явищ [2].

У підсумку аналізу західних теорій юридичної особи С. М. Братусь стверджував, що всі вони зводяться до одного — визнання того, що юридична особа є деякою майновою та організаційною єдністю, яка виступає у цивільному обороті у якості носія прав та обов'язків [3]. Тим самим, практичною необхідністю тієї чи іншої теорії, на наш погляд, є обґрунтування можливості участі юридичної особи у правових відносинах.

Доктрина правників радянського періоду про сутність юридичної особи зводилася до аналізу та визначення місця серед учасників правових відносин державних організацій. Йдеться про теорію трасту, державного органу, персоніфікації держави через створені нею юридичні особи, а також теорії адміністрації, директора, колективу та інші [4].

Зважаючи на розкриття у ЦК України категорії «юридична особа» через поняття «організація», слід окремо зупинитися на теорії «організації», запропонованої О. О. Красавчиковим. На думку вченого, юридичною особою є правове вираження визначених суспільних відносин людей, об'єднаних єдиною метою. Він зробив висновок, що юридична особа є організацією та юридичною особистістю (личністю) [5].

Виділення окремої особи (юридичної особистості) спричинено практичною необхідністю, яка виражається у наступних функціях цього інституту: 1) оформлення колективних інтересів; 2) об'єд-

нання капіталу; 3) зменшення підприємницького ризику; 4) управління капіталом [6]. Врешті-решт, для розмежування окремих інтересів та цілей учасників правових відносин відсутність інституту юридичної особи призведе до хаотичності цивільного обороту. Визнаючи за юридичною особою правосуб'єктність (юридичну особистість), держава надає всім учасникам правових відносин конкретно визначеного контрагента — особу, яка має власні, відмінні від засновників права та обов'язки (однією з перших світових правових позицій у цьому зв'язку є рішення Палати лордів у справі «Salomon v. A. Salomon & Co Ltd», 1897 р.).

Ведучи мову про теорії юридичних осіб, слід розуміти, що попри усю барвистість та хаотичність галузі цивільно-правової літератури, присвяченої цій проблемі, всі вони сходяться на визнанні факту, що юридична особа — це явище самостійне, незалежне від інших і є новим пунктом віднесення прав та обов'язків [7]. Для забезпечення функціонування економічної системи цивільне право оперує поняттям «особа», в яке вкладаються ознаки, що дозволяють з очевидністю персоніфікувати її поміж інших. Такий механізм участі у цивільних відносинах передбачений у тому числі й для публічних утворень (держава, територіальна громада), які не мають ознаки суб'єктної конкретизації.

Правильне розуміння інституту юридичної особи лежить через визначення її сутності. Сутністю є категорія онтології на позначення внутрішнього, сукупності істотних властивостей предмета, без яких він не може існувати [8]. У контексті поняття юридичної особи її сутність виражатиметься в юридично значимих ознаках цього учасника відносин, які є імперативними вимогами до організації, що дозволяє останній стати суб'єктом цивільних відносин [9]. До таких ознак, зокрема, слід віднести: 1) організаційну єдність; 2) публічність виникнення і припинення; 3) загальну (універсальну) правоздатність; 4) майнову відокремленість; 5) самостійну відповідальність; 6) виступ у цивільному обороті від свого імені.

Вважаємо, що всі ці ознаки набуваються організацією у процесі її створення та реєстрації як юридичної особи. При цьому виникає запитання: чи достатньо названих ознак для визнання державою організації як юридичної особи? Свого часу Є. М. Трубецької стверджував, що достатніми умовами існування юридичної особи є: 1) наявність мети; 2) існування субстрату (матеріального чи особистого); 3) юридичне визнання організації державою [10].

По-перше, мета юридичної особи у чинному ЦК України є підставою для розмежування підприємницьких та непідприємницьких юридичних осіб (статті 84—85). Однак такий поділ не створює категоричного імперативного наслідку — безпосередньої можливості здійснення підприємницької чи непідприємницької діяльності, зважаючи на норми ст. 86 ЦК України. Тому доречно вести мову не про здійснення окремої діяльності, а про можливість розподілу прибутку між учасниками (засновниками) такої юридичної особи. Зважаючи на неузгодженість норм ЦК України, ГК України та окремих нормативно-правових актів, що регулюють статус непідприємницьких організацій, ця проблема ще довго залишатиметься серед кола сучасних досліджень.

По-друге, аналізуючи субстрат юридичної особи, слід зауважити, що під ним (від лат. substratum — те, що підстилають) розуміють матеріальну засаду явищ або сутність відносно простих, якісно елементарних утворень, взаємодія яких зумовлює властивість речей та процесів [11]. ЦК України практично відтворює погляди Є. М. Трубецького на субстрат юридичної особи, адже ч. 1 ст. 81 передбачено, що юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна. З огляду на це законодавством передбачені імперативні вимоги до: а) кількості осіб (наприклад, не менше 20 для утворення фондової біржі, відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»); б) розміру статутного фонду (наприклад, не менше 120 млн грн для реєстрації банку, відповідно до ч. 1 ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність»), що дозволяє, на наш погляд,

упорядкувати належним чином цивільні відносини.

У юридичній літературі висловлюється думка, що не потрібно ототожнювати «субстрат» юридичної особи та «субстрат» соціальної організації, яка визнана юридичною особою. «Субстратом» юридичної особи, на думку С. І. Архіпова, виступають правові якості, властивості, інші елементи правової особистості людини, відособлені від її існування, її правова свідомість, правові зв'язки, сформовані нею відносини, правові ролі, функції і т. п. [12].

Створюючи юридичну особу, засновники наділяють її власними властивостями, зокрема інтересом. Саме тому юридичні особи є «майданчиком» для реалізації прав осіб або формують свої інтереси як інтерес власне юридичної особи [13]. Інтерес при цьому є потребою юридичної особи, що обумовлюється метою її створення, він є більш ідентифікованим (визначеним), ніж мета, а також динамічнішим явищем. Так, мета юридичної особи відображається в її установчих документах, натомість інтерес формується у тому числі внаслідок реалізації суб'єктивних (переважно корпоративних) прав учасників юридичної особи. Внаслідок цього, як слушно стверджує Ю. М. Жорнокуй, законодавством передбачені відповідні механізми уникнення конфлікту особистих інтересів фізичної особи (наприклад, посадової особи АТ) та інтересів самого товариства (АТ) [14].

Окрім особистих властивостей засновників юридична особа набуває майнових прав. Для окремих юридичних осіб майнова відокремленість реалізується через набуття юридичною особою власного майна (господарські товариства), для інших (об'єднання співвласників, юридичних осіб публічного права) — через право управління майном або інші речові права (право господарського відання або оперативного управління). У зв'язку з цим, на думку окремих вчених, може відбуватися трансформація правового режиму власності від права державної власності до права приватної власності юридичної особи публічного права [15]. Вочевидь, такий підхід є помилковим, зважаючи на намагання віднайти у ЦК

України механізм правового регулювання публічних відносин, що є невиправданим.

Матеріальний субстрат є також передумовою належної участі у цивільних відносинах. В. Д. Примаєв у своєму дослідженні цивільно-правової відповідальності юридичних осіб стверджує, що результат реалізації цивільної правосуб'єктності юридичних осіб має матеріальні передумови, у зв'язку з чим висловлюється думка про необхідність встановлення мінімального обсягу ліквідних майнових активів для самостійної участі у цивільних відносинах [16].

По-третє, державне визнання організації як юридичної особи, на наш погляд, не полягає виключно у її державній реєстрації, яка на сьогодні розглядається лише як надання установчим документам легітимності [17]. Нормативно-правове регулювання статусу юридичної особи передбачає також визначені законодавством організаційно-правові форми юридичних осіб, тобто визначені нормами права сукупність пов'язаних між собою елементів (ознак), що дає підставу у зовнішньому прояві вирізнити один вид юридичної особи від іншого [18]. Тобто держава може визнати організацію як юридичну особу лише у передбаченій законодавством формі.

Враховуючи викладене вище стверджуємо, що ознаки, функції, а також умови існування є визначальними підставами визначення правової сутності юридичної особи як учасника цивільних відносин. Крім того, не слід оминати соціальну природу юридичної особи, яка полягає у поєднанні її мети, визначеної засновниками та зумовленої їх інтересами, із засобами її досягнення, а також з тим положенням, що юридична особа є цивільно-правовою формою взаємодії приватних інтересів осіб і публічних інтересів суспільства [19] та є також формою участі осіб у цивільному обороті [20]. При цьому слід додати, що конструкція юридичної особи використовується не лише в межах приватного права.

Відповідно до положень ст. 81 ЦК України цивільне законодавство встановлює порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юри-

дичних осіб приватного права, а порядок створення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюється Конституцією України та законом. Однак актами публічного права передбачені засади створення та припинення суб'єктів публічного права, відповідно до предмета та методу правового регулювання, шляхом визначення їх місця у публічному апараті, функцій, повноважень та побічною вказівкою на статус юридичної особи. Наприклад, Кабінет Міністрів України (Уряд України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади, натомість Секретаріат Кабінету Міністрів України є юридичною особою.

У зв'язку з цим у юридичній літературі висловлюються думки щодо розмежування юридичних осіб, що беруть участь у конституційних відносинах, на ті, які: 1) втілюють через свою компетенцію публічну владу (державу, органи державної влади та місцевого самоврядування); 2) не володіють публічною владою, але задовольняють приватні чи суспільні інтереси, потреби населення у товарах чи послугах, створенні робочих місць тощо [21]. Подібні дослідження можна віднайти і в межах адміністративного права в контексті визначення адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб [22].

Вважаємо, що існування конструкції юридичної особи на теоретичному рівні є можливим, оскільки за її допомогою індивідуалізується учасник правових відносин, однак практична реалізація результатів таких досліджень з наступними законодавчими пропозиціями має бути виваженою задля унеможливлення зловживання категорією «юридична особа». На нашу думку, розмежування у ЦК України юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права здійснено саме для виокремлення учасників цивільних відносин. Н. С. Кузнецова з цього приводу констатує, що український досвід використання категорії «юридична особа публічного права» має такі особливості:

1) цим суб'єктам надана можливість самостійної й повноцінної участі в цивільних правовідносинах, що дозволяє забезпечити їхні потреби у зв'язку зі здійсненням публічних функцій;

2) така класифікація дозволяє підвищити увагу до таких суб'єктів, оскільки їх створення, повноваження посадових осіб і органів, порядок припинення діяльності регулюється не ЦК України, а спеціальним законодавством;

3) правоздатність юридичних осіб публічного права носить винятково спеціальний характер [23].

Дійсно, публічні утворення не можуть самостійно бути учасником цивільних відносин на рівні з юридичними особами приватного права чи фізичними особами. Власне, для цього і передбачена конструкція юридичної особи публічного права. Однак їх правова сутність хоч і має спільні риси з юридичними особами приватного права, однак не тотожна їй, оскільки не всі колективні суб'єкти права є юридичними особами. Тому слід погодитися, що ряд організацій без статусу юридичної особи мають правосуб'єктність у тих чи інших правовідносинах [24].

Таким чином, правова сутність юридичної особи полягає у тому, що вона є правовою особистістю, створеною синтетичним шляхом: виділення визначеної частини правових якостей, властивостей, інших елементів правової особистості людини (не пов'язаної з її приватним, «фізичним» існуванням) та подальше їх об'єднання у новій формі (в межах правової форми) з метою найбільш повної реалізації соціально-правових інтересів [25].

З огляду на це, правова сутність юридичних осіб приватного права полягає у першочерговості їх «існування» в межах приватного права, натомість юридичні особи публічного права опосередковано вступають у приватноправові відносини, реалізуючи свої публічні функції. На нашу думку, форма їх участі у цих відносинах за можливості має відповідати організаційно-правовим формам юридичних осіб приватного права. Саме тому конструкції підприємств як форм господарювання, відповідно до ст. 63 ГК України, та їх правосуб'єктність не завжди знаходять підтримку серед цивілістів [26].

Підбиваючи загальний підсумок, вважаємо за доцільне висловити такі позиції: по-перше, юридична особа є учасником цивільних відносин та наділяється

юридичною особистістю, яка виражається у наділенні її цивільною правосуб'єктністю; по-друге, конструкція юридичної особи забезпечує виокремлення окремого суб'єкта правових відносин, тому має застосування як на рівні загальнотеоретичних досліджень, так і в межах окремих галузей права, внаслідок чого виникає галузева правосуб'єкт-

ність; по-третє, правова сутність юридичної особи полягає у законодавчо закріпленій конструкції існування соціальної організації, яка формується внаслідок соціально-економічних формацій у державі, та наділяється можливістю від власного імені виступати учасником правових відносин.

ПРИМІТКИ

1. Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген. — СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1888. — 104 с.
2. Ельяшевич В. Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота : в 2 т. — М. : Статут, 2007. — Т. 1. — С. 31.
3. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь // Ученые труды. — Вып. XII. — М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. — С. 72.
4. Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории : учеб. пособ. / Н. В. Козлова. — М. : Статут, 2003. — С. 168—171.
5. Там само. — С. 171—172.
6. Гражданское право : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1997. — Ч. 1. — С. 111—112.
7. Ельяшевич В. Б. Зазнач. праця.
8. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. кол. В. І. Шинкарук. — К. : Абрис, 2002. — С. 623.
9. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова [та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Х. : Право, 2012. — Т.1. — С. 144.
10. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. — СПб. : Изд-во «Лань», 1999. — С. 175—177.
11. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. кол. В. І. Шинкарук. — К. : Абрис, 2002. — С. 615.
12. Архипов С. И. Сущность юридического лица / С. И. Архипов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2004. — № 5. — С. 81—82.
13. Михайлов С. В. О корпоративном интересе / С. В. Михайлов // Корпорации и учреждения : сб. статей / отв. ред. М. А. Рожкова. — М. : Статут, 2007. — С. 119—126.
14. Журнокуй Ю. М. Цивилистическая основа реализации субъективного корпоративного права / Ю. М. Журнокуй. — Х. : Золотая миля, 2012. — С. 52.
15. Ушакова Ю. А. Поняття, зміст та форми права власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ю. А. Ушакова. — К., 2011. — С. 7.
16. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 20.00.03 / В. Д. Примак. — К., 2005. — С. 3. 10.
17. Черевко П. П. Створення юридичних осіб приватного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / П. П. Черевко. — К., 2009. — С. 9—10.
18. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : монографія / І. М. Кучеренко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — С. 19.
19. Кравчук В. М. Соціально-правова природа юридичної особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. М. Кравчук ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. — Л., 2000. — С. 3.
20. Борисова В. І. До проблеми сутності юридичної особи / В. І. Борисова // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (29—30 квітня 2004 р., м. Харків). — Х. : Академія правових наук України ; НДІ приватного права і підприємництва ; НДІ інтелектуальної власності ; Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, 2004. — С. 125.

21. Олькіна О. В. Юридичні особи як суб'єкти конституційних правовідносин / О. В. Олькіна // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — № 1028. Серія «Право». — Вип. № 12. — 2012. — С. 120—123.

22. Пасічник А. В. Окремі аспекти поняття юридичної особи в адміністративному праві / А. В. Пасічник // Правовий вісник Української академії банківської справи. — 2011. — № 2(5). — С. 54—58.

23. Кузнецова Н. С. Поняття й класифікація юридичних осіб в цивільному праві України: теорія і практика / Н. С. Кузнецова // Сучасні проблеми приватного права : зб. наук. праць, присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н. С. Кузнецова, Р. О. Стефанчук. — К. : ВГО «Асоціація цивілістів України». — Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. — С. 165—166.

24. Паращевіна О. А. Співвідношення понять «юридична особа» та «колективний суб'єкт права» в контексті обґрунтування категорії «складовий колективний суб'єкт права» / О. А. Паращевіна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. — О. : Фенікс, 2011. — Вип. 43. — С. 214.

25. Архипов С. И. Сущность юридического лица / С. И. Архипов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2004. — № 5. — С. 79.

26. Иоффе О. С. О хозяйственном праве (теория и практика) / О. С. Иоффе // Університетські наукові записки. — 2006. — № 3—4 (19—20). — С. 20.

Кочин Владимир. Правовая сущность юридического лица.

Статья посвящена проблемам определения правовой сущности юридического лица как участника правовых отношений. Акцентируется внимание на функциях, признаках юридического лица, а также условиях его участия в гражданских отношениях. Отдельно рассматриваются возможности распространения правосубъектности юридических лиц на публичные отношения.

Ключевые слова: юридическое лицо, юридическая личность, субстрат, организационно-правовая форма.

Kochyn Volodymyr. Legal essence of the legal entity.

This article is devoted to the problems of determining the legal nature of the legal entity as a participant of legal relations. Attention is focused on the functions, attributes of legal entity and the conditions of their participation in civil relations. Separately considered the spreading of legal entities for public relations.

Key words: legal entity, legal person, substrate, legal form.